

ПРОЦЕС УПРАВЛІННЯ І САМООРГАНІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Обґрунтована необхідність аналізу процесів управління та самоорганізації регіональних соціально-економічних систем з метою визначення загальних закономірностей їхнього розвитку, що дозволить сформувати наукову основу для удосконалення методології стратегічного менеджменту на мезорівні. Розроблено сукупність принципів стратегічного управління з урахуванням впливу процесів самоорганізації регіональної соціально-економічної системи.

Ключові слова: самоорганізація, регіон, система, потенціал, ефект синергії, планування, управління

Постановка проблеми. Трансформація управлінських парадигм на часі потребує обов'язкового врахування особливостей регіональних детермінант, актуалізує дослідження проблеми стратегічного управління саме в мезоекономічному контексті. Процеси регіоналізації виробничо-технологічного комплексу і активізації інноваційно-орієнтованого економічного зростання зумовлюють необхідність вдосконалення принципів та підходів стратегічного планування, які формують основу довгострокового збалансованого за ресурсами і цілями соціально-економічного розвитку систем регіонального рівня. У цьому зв'язку важливо дослідити процеси управління та самоорганізації регіональних соціально - економічних систем з метою визначення загальних закономірностей їх розвитку, що дозволить сформувати наукову основу для удосконалення методології стратегічного менеджменту регіональних соціально-економічних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сукупності принципів розробки стратегій управління регіональними системами і умов реалізації даних стратегій доводить, що один з ключових аспектів – це співвідношення впливу ринку і держави. Зазначений аспект є предметом багатьох наукових досліджень. Всебічно вивчається ефективність держави в управлінні економікою, масштаби і глибина втручання та впливу на ринок.

Проблематика механізмів державного впливу на динаміку розвитку регіонів є сферою наукових досліджень багатьох вітчизняних і російських учених, зокрема Г.І. Башнянина, С.О. Білої, А.С. Гальчинського, А.Г. Гранберга, Я.А. Жаліла, С.О. Корабліна, І.Р. Михасюка, С.Р. Моїсєєва, С.М. Панчишина, Л.М. Шаблістої, Л.І. Яковенко та ін.

Стратегічні проблеми соціально-економічного розвитку регіонів досліджуються у роботах вітчизняних вчених-економістів: О.І. Амоші, Е.Б. Балацького, М.П. Бутка, В.М. Геєця, М.І. Долішнього, С.І. Дорогунцова, Т.І. Заяць, Т.М. Качали, В.П. Мікловди, Т.В. Пепи, Л.О. Петкової, С.М. Писаренко, Л.Г. Чернюк, М.Г. Чумаченка та ін.

Концепцію самоорганізації соціальних систем і використання потенціалу синергетики досліджено у роботах науковців: Л. Д. Бевзенко, В. А. Вагуріна, В.-Б. Занга, І. Пригожина, В.Є. Рохчина, Л. М. Сергєєвої, Г. Хакена, та ін.

Незважаючи на значний доробок зарубіжних та вітчизняних науковців, проблема застосування принципів самоорганізації в управлінській практиці залишається недостатньо вивченою. Вивчення такого підходу у рамках загальної системи самоорганізації і синергетики дозволить виділити новий аспект у сутності регіонального менеджменту на основі самоорганізації.

Постановка завдання. Метою статті є визначення принципів реалізації системи ефективного стратегічного планування у регіональному менеджменті, що дозволяє комплексно поєднувати і взаємно адаптувати відомі теоретичні положення, які визначають виникнення і підтримання необхідних характеристик процесів самоорганізації регіональних соціально-економічних систем, механізми управління такими процесами та розробки відповідних стратегій розвитку.

Виклад основного матеріалу. Теорія ринку виділяє дві головні проблеми, які має вирішити держава в процесі реалізації регіональної політики. З одного боку – створення таких умов економічної діяльності, за яких населення регіонів набуває більш - менш однакові можливості досягти

бажаного добробуту, з іншого – раціональне використання економічного потенціалу кожного регіону з метою забезпечення загальнонаціонального добробуту.

Розробка, вибір і реалізація стратегії зростання регіональної економічної системи передбачають вибір соціальних пріоритетів у якості єдиної цілі для всіх учасників регіонального відтворювального процесу. Створення ефективної моделі відтворення включає комплекс взаємопов'язаних завдань, до числа яких, насамперед, належить завдання комплексного розвитку регіону або збереження необхідної різноманітності наявності ресурсів взагалі. Така теза добре узгоджується з базовими умовами виникнення самоорганізації в складних системах, відповідно до яких зазначені процеси можуть існувати тривалий час лише при достатньому розмаїтті можливих станів системи, відсутності усталених взаємозв'язків системних елементів і однозначності їхньої поведінки.

З точки зору синергетичного підходу відбувається формування таких співвідношень і пропорцій між окремими елементами соціально-економічного комплексу, які б створювали умови для ефективного включення регіону в територіальний поділ праці та вирішення внутрішньорегіональних проблем. Цей процес сприятиме послідовним позитивним зрушенням у соціальній сфері на основі використання власних адаптивних властивостей регіону, які виникають як наслідок наявності самоорганізації.

Ефект синергії, що виникає при цьому являє собою істотний фактор інтенсифікації відтворювальних процесів у зазначеному напрямку (між- і внутрішньорегіональна інтеграція) при адекватному рівні економічного і нормативно - правового регулювання, що дозволяє у короткі терміни і при відносно невисоких витратах забезпечити зростання регіонального виробництва, залучити у відтворювальний процес вільні ресурси, а, отже, підвищити рівень якості життя населення та соціальної стабільності в регіоні.

Нині в українському суспільстві основними показниками сталого

соціально - економічного розвитку є система державних соціальних стандартів та державних соціальних гарантій, закріплених Конституцією та законами України.

За допомоги цих стандартів формується механізм, який дозволяє здійснювати фінансування витрат на первинне споживання та соціальні потреби кожної особи, що, в свою чергу, збільшує ефективність використання бюджетних та позабюджетних коштів. Проте, слід зазначити, що формування мінімальних життєвих стандартів носить переважно спонтанний характер: воно не має достатнього наукового комплексного обґрунтування і не враховує необхідності розширеного відтворення демографічного і трудового потенціалу, ігнорування якого призводить до порушення соціальної рівноваги розвитку регіону.

Відтворення людського потенціалу корелює з іншими відтворювальними циклами регіональної системи: відтворенням природних та екологічних ресурсів, продовольчих і непродовольчих товарів і послуг, відтворенням інформації, знань тощо. Зазначені відтворювальні цикли обумовлені наявністю в регіоні основних виробничих ресурсів, здатних задовольняти внутрішньорегіональні потреби і потреби країни.

Потенціал соціально-економічного розвитку регіону набуває стратегічного характеру лише за умов впровадження в регіоні адекватної сучасним викликам системи управління, яка базується на таких імперативах, як наявність системи стратегічного управління потенціалом соціально-економічного розвитку регіону; науково обґрунтована стратегія досягнення цілей соціально-економічного розвитку регіону та забезпечення його високої конкурентоспроможності; дотримання принципових позицій стратегічного управління реалізацією стратегічного потенціалу соціально-економічного розвитку регіону [1].

Незважаючи на регіональні особливості, механізм ефективної реалізації стратегій сталого економічного зростання передбачає деякі загальні для всіх регіонів країни складові, до яких відносяться: система державного

управління та підтримки стратегічних галузей і виробництв (або підприємств цих галузей), фундаментальних і прикладних наукових досліджень; різноманітні форми і джерела непрямого стимулювання; максимальне стимулювання інноваційного потенціалу [2].

Сучасна практика регіонального менеджменту характеризується розмаїттям застосовуваних методів стратегічного планування. На часі в Україні існує майже два десятки нормативно - правових документів, що регулюють місцеве та регіональне стратегічне планування [3], але таке розпорошування тільки ускладнює процес планування. Відсутність загально визнаних закріплених у єдиному нормативно – правовому положенні тлумачень про цілі і принципи, зміст і процедури регіонального планування, призвели до того, що практично у кожному регіоні відпрацьовується свій власний підхід до розробки стратегій і планів розвитку, який ґрунтується часто на евристичній основі «спроб і помилок».

Пов'язано це можливо з тим, що у перманентному процесі реформування економіки зміст управління часто звужувався до реагування на безперервно мінливі умови функціонування соціально - економічних систем. Можливості накопичення досвіду стратегічного планування за відсутності стабільних умов функціонування були істотно обмежені.

Аналіз сучасних систем стратегічного планування [4; 5; 6;] дозволяє виділити низку принципів, які характерні для ефективного регіонального менеджменту:

- відмова від встановлення директивних завдань господарюючим суб'єктам у рамках розроблених стратегічних планів, однак використання інструментарію планування як активного засобу регулювання економіки регіону;

- спрямованість плану на реалізацію стратегічних цілей і основних пріоритетних завдань розвитку на планований період;

- наукова обґрунтованість прийняття рішень щодо складання планів;

- безперервність й узгодженість довгострокового, середньострокового

та поточного планування, періодичного уточнення та коригування середньострокових і довгострокових планів, виходячи зі ступеня фактичної реалізації, гнучкість і еластичність планування, що дозволяє своєчасно реагувати на зміну умов відтворення;

- комплексний підхід при розробці планів, забезпечення узгодження інтересів основних стейкхолдерів: держави, бізнесу, домашніх господарств;

- використання у процесі розробки планів широкого статистичного матеріалу, даних соціологічних опитувань і обстежень, інтерактивна взаємодія з господарюючими суб'єктами та експертами з метою отримання більш достовірної інформації;

- перехід від індикативного планування до системи цільових програм та стратегічних прогнозів;

- використання планів у якості інформації, яка дозволяла б приватному бізнесу краще орієнтуватися у ситуації, вибудовувати свої власні плани й прогнози та координувати їх;

- врахування у системах стратегічного планування процесів самоорганізації на рівні регіональних соціально - економічних систем.

Процес виникнення ідей самоорганізації в управлінській практиці можливо визначити як два зустрічних потоки: один – спрямований безпосередньо з практики, як результат емпірично виявлених неефективних організаційних принципів управління, а другий – починається з абстрактної теорії, містить у собі інтуїтивні самоорганізаційні підходи у неявному, невідрефлексованому вигляді [7].

Теорія динамічних систем і синергетика визначають процеси або системи, які за певних початкових і граничних умов виникають спонтанно у вигляді особливих станів, або як наслідок особливих станів, так званих аттракторів, – є такими, що самоорганізуються [8].

Під самоорганізацією розуміють процес визначення в системі певного порядку, що відбувається виключно за рахунок дії і зв'язків її компонентів у відповідності до її попереднього досвіду, що призводить до зміни

просторової, тимчасової або функціональної структури такої системи.

Синергетика діє лише у відкритих системах, коли відбувається взаємний обмін діями чи інформацією між складовими системи та її навколишнім середовищем. Закрита система, згідно доказів теорії систем, не може розвиватися і будь-які еволюційні процеси підлягають обструкції та погашаються [9].

Наведемо ознаки самоорганізованої системи (рис. 1).

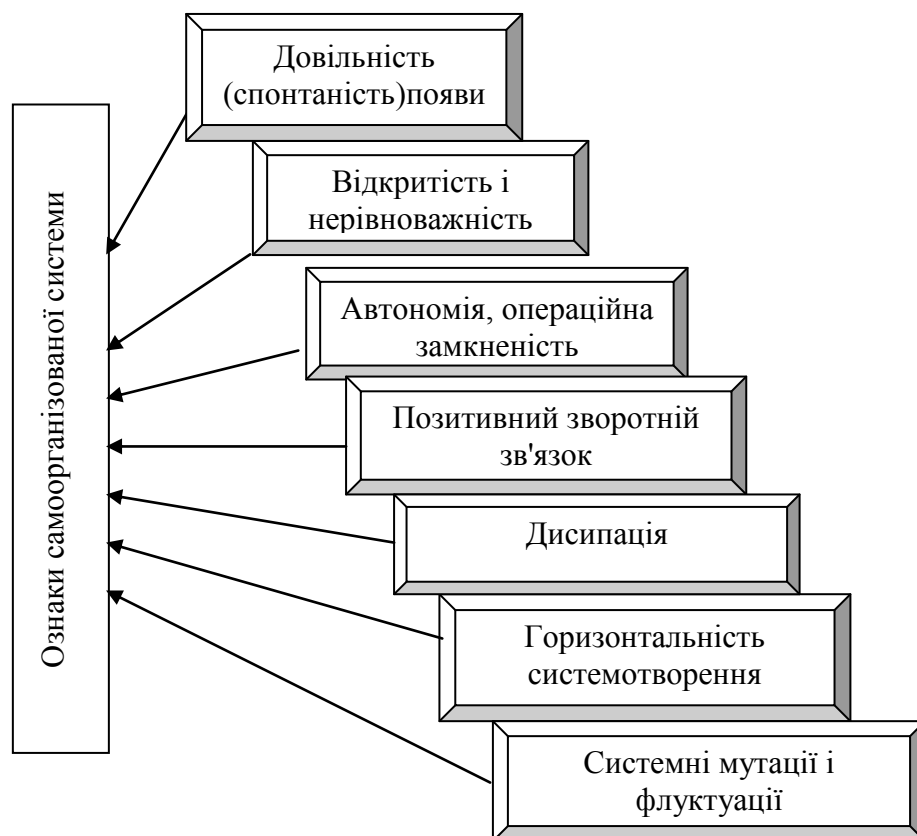

Рис. 1. Ознаки самоорганізованої системи

(розроблено на основі [7;8])

1. Довільність (спонтанність) та пороговий характер появи. Самоорганізація виявляється лише при досягненні деякої порогової умови, певного стану.

2. Відкритість й нерівноважність системи – відбувається обмін енергією, ресурсами, інформацією із зовнішнім середовищем. Система не може досягти стану рівноваги поки існує.

3. Автономія та операційна замкненість – на одні й ті ж стимули

система відповідає по – різному.

4. Наявність позитивного зворотного зв'язку. Система може посилювати відхилення, доводячи їх до зміни структури, якщо це допомагає зберегти своє існування.

5. Дисипація. Система постійно надає імпульси у зовнішнє середовище і отримує приток енергії, інформації (ресурсну підтримку) з зовні.

6. Горизонтальність системотворення, яка означає в цілому рівнозначність складових елементів, відсутність жорстких управлінських зв'язків. Згідно із синергетичною концепцією більш ефективним буде так зване, «м'яке» управління (на відміну від «жорсткого», програмного).

7. Системні мутації і флуктуації. Найважливіші чинники прояву самоорганізації, природа появи яких різна – наслідки реалізації пробних, іноді помилкових рішень, ітеративні процеси пристосування елементів один до одного й до умов навколишнього середовища тощо.

Згідно з наведеними характеристиками самоорганізованих систем, можливо розрізнити два типи стратегій – орієнтованих на еволюційний тип розвитку і стрибкоподібний, революційний, такий, що якісно змінює структуру і розподіл функцій в регіональній соціально - економічній системі.

Отже, при плануванні стрибкоподібних змін у розвитку регіону, сама система управління не готова до їхньої реалізації, моніторингу результатів, тому що якісні зміни реалізуються у значних часових масштабах як результат формування певних умов, накопичення потенціалу таких перетворень. Оперативний рівень передбачає поступовість переходу системи від одного стану до іншого, тому еволюційні аспекти управління притаманні сфері оперативного регіонального менеджменту.

Процеси самоорганізації у розвитку регіональних соціально-економічних систем відбуваються на рівні окремих системних елементів і їхніх цілісних груп в результаті реалізації певних принципів стратегічного управління [10]. Представимо їхню характеристику у табл. 1.

Таблиця 1

Сукупність принципів стратегічного управління розвитку регіональних соціально-економічних систем на основі самоорганізації

№ п/п	Основні принципи	Сутність та характеристика
1.	Множинність варіантів, яка дає можливість відбору кращих, найбільш пристосованих форм виробництва, управління.	Реалізація такого принципу означає необхідність виникнення на регіональному рівні нових або адаптованих до мінливих умов середовища господарюючих суб'єктів.
2.	Свобода вибору рішень, яка означає прийняття господарюючими суб'єктами таких форм і способів управління, які забезпечують їм можливість варіювання й пристосування структури і параметрів до умов майбутнього існування.	Це один з ключових принципів, оскільки свобода вибору рішень істотно залежить від наявності потенційних можливостей зміни поточного стану. Його недотримання веде до втрати керованості системного елемента, що може призвести до руйнування системи (банкрутства, ліквідації).
3.	Відбір за зовнішнім критерієм.	У якості зовнішніх критеріїв функціонування регіональної економіки доцільно приймати показники економічного стану регіону у порівнянні з іншими регіонами країни. Це доцільно, оскільки йдеться про стан розвитку регіонального бізнес-середовища, який складно віддзеркалити у абсолютних показниках
4.	Процедура відбору кращого з безлічі варіантів (див. перший принцип).	Така процедура пов'язана з заохоченням прогресивних сегментів регіонального середовища які інтенсивно розвиваються, у той час, як розвиток неефективних сегментів уповільниться ще більше.
5.	Принцип збереження видового багатоманіття суб'єктів економіки.	Забезпечується можливість адаптації суб'єктів економіки до умов зовнішнього середовища.
6.	Збереження свободи вибору рішень у кожного з суб'єктів регіональної економіки.	Забезпечується множинність альтернативних рішень і способів їхньої реалізації кожним з господарюючих суб'єктів.
7.	Оцінка ефективності реалізації стратегій за зовнішніми критеріями.	Головним індикатором успішності реалізованої стратегії вважається рівень життя населення і похідні від нього (тривалість життя, частка малозабезпечених, приріст чисельності з урахуванням міграції і без неї, рівень зайнятості тощо). Показники розвитку економіки та її окремих суб'єктів можливо використовуватися як

		проміжні й допоміжні.
8.	Принцип гомеостазису.	Функціональний стан системи, при якому забезпечується підтримання динамічної сталості у допустимих межах життєво важливих функцій і параметрів при різних змінах внутрішнього і зовнішнього середовища. У багатьох системах (біологічних, економічних, соціальних, технічних тощо) існують життєво важливі параметри, вихід яких за допустимі межі неминуче веде або до руйнування системи, або до тимчасової втрати стійкості.

Наявність зазначених принципів ще не гарантує виникнення самоорганізації процесів. Обов'язковою умовою виникнення процесів самоорганізації є наявність необхідного середовища, яке повинне являти собою значну кількість взаємодіючих елементів. Кожен з елементів здійснює вибір одного з прийнятних варіантів поведінки з деякої безлічі альтернатив. В економічних системах така умова виконується за рахунок великої кількості відносно самостійних господарюючих суб'єктів, невисокого ступеня монополізації основних ринків, функціонування підприємств на основі ринкових принципів.

Іншою важливою умовою виникнення самоорганізації є відкритість системи для доступу енергії та / або ресурсів, необхідних для зміни стану системних елементів. Зазначені ресурси можуть бути отримані із зовнішнього середовища, або як результат перетворення усередині системи. Для регіональної економіки такими ресурсами визначимо сировину й необхідні для виробництва матеріали, попит на продукти господарської діяльності (як внутрішній, так і зовнішній). На часі спостерігається збільшення потенціалу інформаційних ресурсів, які використовуються як управлінські, що обумовлено інтенсифікацією відтворювальних процесів і залежністю їхніх характеристик від обсягу інформації, якою володіють системні елементи у моменти прийняття рішень.

Тому наступна умова виникнення самоорганізації пов'язана саме з інформацією і є вимогою інформаційної замкнутості системи. Інформаційна замкнутість в управлінському аспекті пов'язана з тією інформацією, яка впливає на процес прийняття рішень окремими елементами економічної системи та стосується функціонування інших її елементів.

Таким чином, сутність синергетичного підходу до ефективного управління системою полягає в тому, що він орієнтований не на зовнішні властивості, не на цілі та сподівання суб'єкта управлінської діяльності, а на внутрішні властивості системи, її власні закони еволюції та самоорганізації. При цьому увага приділяється узгодженості управлінського впливу із власними тенденціями динаміки системи.

Висновки проведеного дослідження та перспективи. Розробка нових управлінських концепцій пов'язана з використанням дії процесів самоорганізації систем, вмінням ініціювати ці процеси та явища у вигляді резонуючих із середовищем атракторів.

Отже, розвиток соціально-економічних систем, як і інших складних систем, відбувається також через процеси самоорганізації, що містять періодичні зміни фаз руйнування старих і виникнення нових структур (за рахунок дії позитивних зворотних зв'язків), а також їх закріплення та підтримання у порівняно стійкому стані (за рахунок негативних зворотних зв'язків).

Слід зазначити, що сама по собі самоорганізація являє собою в цілому позитивний процес. Її підтримка на необхідному рівні сприяє активізації підприємницьких ініціатив, підвищенню адаптивних здібностей регіону в цілому. Крім того, процеси самоорганізації можуть мати стабілізуючий вплив на економіку через стимулювання мобільності регіонального адміністрування, послаблення ролі державних органів (можлива передача їхніх регулюючих функцій регіональним адміністраціям), посилення ролі середнього та малого бізнесу.

Список використаної літератури

1. Стратегічне управління конкурентоспроможністю: епістемологічні підходи та практична проблематика : монографія / [В. П. Мікловда, І. Г. Брітченко, Н. Ю. Кубіній та ін.]. — Полтава : ПУЕТ, 2013. — 307 с.
2. Рохчин В.Е. Стратегическое планирование развития регионов: первоочередные задачи научного обеспечения. // Гуманитарные науки. - 2000. -№3.- С. 62-77.
3. Нормативно-правова база [Електронний ресурс] / – Режим доступу: [http:// www.business.if.ua/themes/.../content.asp?..](http://www.business.if.ua/themes/.../content.asp?..) – Загол. з екрану.
4. Hoefsloot A. M., Berg L. M. Successful examples of participatory region planning at the meso-level. — 1992. —131 p.
5. Переход к устойчивому развитию: глобальный, региональный и локальный уровни. Зарубежный опыт и проблемы России. — М.: КМК, 2002. — 214 с.
6. Теплицкая А. А. Обзор и анализ зарубежного опыта планирования [Текст] / А. А. Теплицкая // Молодой ученый. — 2013. — №1. — С. 188-192.
7. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. — 437 с.
8. Ерохина Е.А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход. [Електронний ресурс] – Томск: ТГТУ, 1999. – 160 с. Режим доступу: [http:// ek-lit.narod.ru/eroh/2-4](http://ek-lit.narod.ru/eroh/2-4), вільний. – Загол. з екрану. – Мова рос.
9. Хакен Г. Синергетика. Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах [Текст] / Г. Хакен; пер. с англ. И.Иванова. — М: Наука, 1993. — 316 с.
10. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика : учение о взаимодействии / Г. Хакен. — Москва-Ижевск : Институт компьютерных исследований, 2003. — 320 с.

Обоснована необходимость анализа процессов управления и самоорганизации региональных социально-экономических систем с целью определения общих закономерностей их развития для формирования научной основы для усовершенствования методологии стратегического менеджмента на мезоуровне. Разработана совокупность принципов стратегического управления с учетом влияния процессов самоорганизации региональной социально-экономической системы.

Ключевые слова: *самоорганизация, регион, система, потенциал, эффект синергии, планирование, управление*

The necessity of analysis of the management processes and self-organization of regional socio-economic systems for the purpose of determining their common patterns of evaluation is grounded. This makes it possible to form a scientific basis for improving the methodology of strategic management at the mesolevel. The aggregate of strategic management principles in self-organization effect of the regional socio-economic system is worked out.

Key words: *self-organisation, region, system, potential, effect of synergy, planning, management*